

भारताच्या विदेशी व्यापाराची संरचना : एक अभ्यास

प्रा. डॉ. गोवर्धन के. वायसे
अर्थशास्त्र विभाग,
बलभीम महाविद्यालय, बीड.

प्रा. डॉ. सुरेश ई. घुमटकर
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
बलभीम महाविद्यालय, बीड.

१.१ प्रास्तावना :

प्राचीन काळापासून भारताचे परराष्ट्रांशी व्यापारी संबंध आहेत. इजिप्त, रोम, अरबस्थान, पर्शिया व चिन इत्यादी राष्ट्रांशी भारताचा व्यापार चालत असे सुती कापड, उत्तरे व धातूच्या वस्तू निर्यात केल्या जात आणि अरबी घोडे, तलवारी, चिनी सिल्क, व सुवर्ण यांची आयात केली जात होती. सुवर्णाची प्रमुख बाजारपेठ म्हणून भारत पुरातन काळापासून प्रसिद्ध आहे. भारतात इस्ट इंडीया कंपनीचे राज्य सुरू झाल्यानंतरही सुरवातीला भारतीय कापड, मलमल इत्यादी वस्तू इंग्लंडला पाठवण्यात येत होत्या. भारतीय उद्योगधंदे या काळात अत्यंत प्रगत होते इंग्लंडमध्ये औद्योगिक क्रांती झाल्यानंतर तेथे पक्क्या मालाचे उत्पाद मोठ्या प्रमाणावर सुरू झाले. अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात या बदलाचा परिणाम भारतीय उद्योगधंद्यावर दिसू लागला. ब्रिटीश राज्यकर्ते भारत व इतर वसाहतीकडे ब्रिटीश उद्योग धंद्यासाठी कच्चा माल पुरविणारे प्रदेश व त्यांच्या कारखानी मालाच्या विक्रीसाठी बाजारपेठ म्हणून पाहू लागले. यामुळे भारतीय उद्योगधंदे गडगडले व भारत केवळ कच्चा माल निर्यात करणारा प्रदेश बनला.

वसाहतवादी राष्ट्रांना प्राथमिक मालाचे उपभोक्ते म्हणून आणि पक्क्या मालाचे उत्पादक या दृष्टीने फायदाच होत होता. तर वसाहती राष्ट्रांना दोन्ही दृष्टीने नुकसानच सहन करावे लागत होते. प्राथमिक वस्तूच्या किंमती घसरत होत्या. तर पक्क्यामालाच्या किंमती वाढत होत्या. यामुळे अविकसीत देशांच्या व्यापारी आढाव्यात तूट वाढत गेली, यामुळे स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर अविकसीत देश अंतर्मुख झाले आणि त्यांनी आयाती ऐवजी पर्यायी वस्तू देशातच निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला देशी उद्योगांना संरक्षण दिले. आयातीवर निर्बंध घातले. आता परिस्थिती बदलली आहे. आता विकसनशील देशांनी विदेशी व्यापाराबाबत उदार धोरण स्वीकारले आहे. तसेच जागतिकीकरणाचा स्वीकार केला आहे.^१

१.२ संशोधन पद्धती :

"भारतातील विदेशी व्यापाराची संरचना: एक अभ्यास" या शोधनिबंधासाठी विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर केला असून तथ्य संकलनासाठी द्वितीय साधन सामग्रीचा वापर करण्यात आला आहे. यामध्ये विविध संदर्भग्रंथ, मासिके, साप्ताहिके, पाक्षिके, अहवाल, इंटरनेट इत्यादी साधनाचा वापर करण्यात आला आहे.

१.३ अभ्यास विषयाची निवड :

देशातील आयात आणि निर्यातीमध्ये समाविष्ट होणाऱ्या वस्तूच्या प्रमाणाची माहिती विदेशी व्यापाराच्या संरचनेवरून मिळते. भारतातील आयात, निर्यातीमधील समाविष्ट वस्तू व त्यांचे प्रमाण यांचा अभ्यास करणे आवश्यक वाटते त्यामुळे शोधनिबंधासाठी "भारतातील विदेशी व्यापाराची संरचना : एक अभ्यास" या विषयाची निवड केली आहे.

१.४ अभ्यास विषयाची उद्दिष्टे :

- १) भारताच्या निर्यात व्यापाराची संरचना अभ्यासणे.
- २) भारताच्या आयात व्यापाराची संरचना अभ्यासणे.

१.५ भारताच्या विदेशी व्यापाराची संरचना:

स्वातंत्र्य प्राप्तीच्या नंतर भारताच्या विदेशी व्यापाराच्या संरचनेमध्ये परिवर्तन झाले आहे. विदेशी व्यापाराच्या संरचनेवरून असे स्पष्ट होते की, अर्थव्यवस्थेमध्ये कोणत्या वस्तूचे अधिकच आहे आणि कोणत्या वस्तूची कमतरता आहे. विदेशी व्यापाराच्या संरचनेवरून अर्थव्यवस्थेच्या उत्पादनाचे स्वरूप देखील स्पष्ट होते. भारतामधील नियोजनाच्या काळामधील आयात आणि निर्यातीच्या वेगवेगळ्या घटकामध्ये परिवर्तन झाले आहे.^२ भारताच्या विदेशी व्यापाराच्या संरचनेचा अभ्यास करतांना व्यापाराच्या संरचनेचे दोन भाग पडतात (१) निर्यात व्यापाराची संरचना (२) आयात व्यापाराची संरचना इत्यादी.

१.६ भारतातील निर्यात व्यापाराची संरचना: